

*Комар Т. В., кандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної психології та педагогіки
Хмельницького національного університету, (м. Хмельницький)
Комар Т. В., студент Одеської державної
академії будівництва та архітектури (м. Одеса)*

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЦІННОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ – СУТТЄВА ПЕРЕДУМОВА ПРОФЕСІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті на основі теоретичного аналізу наукових досліджень визначається роль ціннісних орієнтацій, соціально-психологічного простору особистості у процесі становлення професійної зрілості на етапі навчання у ВНЗ.

Ключові слова: професійна зрілість особистості, соціально-психологічний простір особистості, ціннісні орієнтації, професіоналізм.

В статтє на основе анализа научных исследований определяется роль ценностных ориентаций, социально-психологического пространства личности в процессе становления профессиональной зрелости на этапе обучения в высшей школе.

Ключевые слова: профессиональная зрелость личности, социально-психологическое пространство личности, ценностные ориентации, профессионализм.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Період навчання у ВНЗ - час активного життєвого пошуку, пов'язаного з розумінням цілей майбутнього самостійного життя. Це і вибір учинків відповідно до власної ціннісної системи, і випробування різних соціальних ролей і видів діяльності, вибір значимих для себе об'єктів і умов. Все це є цілісним процесом, який передбачає особистісно та соціально-значущими сферами життя суб'єктом відповідно до свідомо поставленої мети (М. Гінзбург, В. Сафін та ін.), що має назву самовизначення.

Вивчення особливостей самовизначення особистості на етапі навчання у ВНЗ присвячені численні дослідження. У зв'язку з багатогранністю даного поняття воно висвітлюється в різних аспектах. Зокрема, у роботах О. Борисової, С. Іванушкіної, Т. Кудрявцева, І. Кузнецова, Ю. Поварьонкова, Л. Радіної, Є. Раймової, С. Тайсаєвої, Фан Ван Ньяна, Н. Фомічевої, Р. Шаміонова, В. Шегурової) висвітлюються аспекти професійного самовизначення. У наукових працях А. Журавльова, А. Купрейченка, Р.Павелківа висвітлюється моральний аспект самоздійснення. Окрім того, значна кількість досліджень розкриває специфіку особистісного (М. Гінзбург, О. Фоміних), життєвого (Н. Ковальова, А. Мордовська), соціальному (І. Кон, Т. Чернікова) соціально-психологічного (І. Соїна) самовизначення.

Здійснений аналіз наукових праць дозволяє стверджувати: незважаючи на те, що самовизначення людини триває

протягом усього життя, особливо важливий і складний його етап припадає саме на період набуття професійної освіти. Слід зазначити, що процес самовизначення тісно пов'язаний із суттєвими перебудовами особистості в цілому. Такого самовизначення передбачає дійсно творча побудова свого життя, орієнтація на вищі людські ідеали та цінності, саме тому настільки активно досліджуються система цінностей і ціннісних орієнтацій особистості: у взаємозв'язку з професійним (О. Головаха, С. Зуєва, Н. Касаткіна, Д. Каширський, Я. Леверовська, Л. Радіна), особистісним (В. Єльцова, М. Гінзбург) та іншими видами самовизначення.

Варто відзначити, Т. Анікаєва вважає, що результатами самовизначення є цілі, що визначають напрями, способи активності та формування духовної самоцінності, здібності через цілепокладання самостійно реалізовувати своє призначення. Науковець підкреслює, що проблема самовизначення постає у площині взаємодії індивіда і соціального оточення. Так, у процесі випробування нових соціальних ролей і видів діяльності, різних форм і стратегій поведінки налагоджуються нові зв'язки, які також міцнішають одні й слабшають інші відносини, виникає переживання власної спроможності неспроможності в побудові відносин з іншими, відбувається включення то в одні, то в інші групи, змінюється спектр значущих і психологічно близьких інших. У цьому випадку особистість самовизначається в системі відносин з іншими людьми, з представниками інших

груп. Таке самовизначення, міжособистісне і міжгрупове, а також самовизначення особистості по відношенню до групи і самовизначення групи по відношенню до особистості ми визначили як соціально-психологічне самовизначення [1, с.356].

Самовизначаючись професійно (здійснивши і приступивши до освоєння професії), молода людина перебудовує власне соціально-психологічний простір, включаючи в нього відносини, опосередковані спрямованістю на професію: прагнучи зайняти внутрішню позицію дорослої людини, вона шукає умови, приклади для наслідування, необхідні їй, зокрема, для психосоціальної ідентифікації з дорослим - професіоналом.

Отже, **метою** нашої статті є висвітлення особливостей впливу цінностей, соціально-психологічного простору особистості на становлення професійної зрілості майбутнього фахівця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Таким чином, конструюючи на основі своїх ціннісних орієнтацій особистісний соціально-психологічний простір, який згодом матиме вплив на деякі особистісні підструктури, а фактично може призвести і до перебудови самої особистості суб'єкт її побудови розглядається як той, що самовизначається і одночасно з цим самоорганізовується, що передбачає пріоритет внутрішньої детермінації або самодетермінації, в порівнянні з зовнішньою соціальною детермінацією. Тобто «активність суб'єкта, дозволяючого ті чи інші суперечності, творить психічне» [5, с.21], а вибірковість цієї активності та її результати проявляються у сформованому особистісному соціально-психологічному просторі. Ціннісні орієнтації особистості, безумовно, відіграють у цьому провідну роль.

Характерною рисою психології юнацького віку є спрямованість у майбутнє, пов'язана з уявленнями молодих людей про нерозкриті можливості, про здатності подолати будь-які перешкоди, які зустрічаються на життєвому шляху [6, с. 148]. Цей процес стимулюється значним розширенням кола спілкування з включенням суб'єкта в різноманітні зв'язки, відносин, взаємодій, самовизначення в яких ускладнено зіткненням з багатогранністю форм поведінки, поглядів, ідеалів. Тому для

цього періоду характерні часті внутрішні конфлікти і суперечливі переживання.

Не заперечуючи важливість об'єктивних соціально-економічних умов життя, слід зауважити, що вплив значущих для людини інших людей є вирішальним у формуванні того духовно-морального «стрижня», на якому буде засновано соціальну поведінку особистості, яка розвивається і її самовизначення в складному ціннісному просторі.

У зв'язку з вищезазначеним необхідно підкреслити, що проголошення тих чи інших цінностей значущими іншими ще не є умовою їхнього втілення в конкретній поведінці особистості, у даному випадку їх цінності можна розглядати швидше як чинник, що забезпечує більшу ймовірність певного типу поведінки в умовах різних і навіть конкуруючих зовнішніх впливів. При цьому молода людина може не погоджуватися або, навпаки, некритично приймати цінності значущих інших, тим не менш, вони стають точкою відліку, від якої починає будуватися ціннісна система, підлітка, формується необхідна система координат, ціннісних та життєвих орієнтирів.

Формуючись у ході становлення особистості, її соціально-психологічний простір постійно змінюється, і найбільш інтенсивно це відбувається в процесі самовизначення. Різні його форми і види, які існують паралельно або змінюють одне одного, здійснюються як єдиний процес, коли в результаті одного виду самовизначення ініціюються інші його види, що викликає якісну перебудову елементів і їх зв'язків в особистісному соціально-психологічному просторі. Включаючи образи нових значущих інших в просторову структуру, суб'єкт побудови простору вводить і їх уявлення про людей, про навколишній світ, нові життєві принципи і смисли, цілі і завдання, цінності й ідеали і т. ін.

Нерідко в якості пріоритетного зовнішнього впливу розглядається середовище: життєве середовище (Г. Ковальов, М. Черноушек), освітнє шкільне середовище (І. Єрмакова, Н. Поліванова, І. Улановська), соціальне середовище сучасного суспільства (І. Адєсєва), освітнє середовище школи (Т. Анікаєва, В. Ясвін), професійне

середовище (О. Фарманова), навчально-виховне середовище (О. Савельєва) і т. ін.

Як показав аналіз літератури, в основі створення того чи іншого типу освітніх середовищ покладені і різні ціннісно-сміслові доміанти (у шкільному середовищі – отримання загальної середньої освіти та успішне закінчення школи, у навчально-професійному – успішне оволодіння професією і входження в професійне середовище), що роблять вплив на сприйняття світу, себе у світі і на самостійні вибори зовнішніх зв'язків і відносин суб'єкта.

Включена в систему соціальних зв'язків у мікро- і макросередовищі особистість може розглядатися як продукт цих зв'язків. Але соціальне середовище, на нашу думку, швидше являє собою джерело, «живить» загальний розвиток особистості, а не чинник, що безпосередньо визначає її поведінку.

З одного боку, необхідно зрозуміти, який результат впливу соціальних умов, і безпосереднього оточення на суб'єкта самовизначення, а з іншого, простежити, як в об'єктивно існуючих умовах проявляє себе особистість - як вона, керуючись своєю ціннісною системою, здійснює вибір значущих інших і формує особистісний соціально-психологічний простір. Специфіка побудови особистісного соціально-психологічного простору полягає саме в тій «мірі співвідношення самовизначення і визначення іншим (умовами, обставинами)», про яку згадує С. Рубінштейн [4, с.286]. Причому, від типу формуючої його особистості багато в чому залежить тип або вид особистісного соціально-психологічного простору і, відповідно, особливості його динаміки і впливу на саму особу.

Як було сказано вище, ціннісні орієнтації особистості, з одного боку, визначають її життєву стратегію, задають критерії, які використовуються для оцінки суспільства, забезпечуючи значущі вибори. З іншого боку, ціннісні орієнтації самі піддаються змінам під впливом безлічі факторів.

Проблеми ціннісних орієнтацій особистості, що розвивається, постійно перебувають у колі актуальних, які висвітлюються в цілому ряді робіт (В. Бакірова, О. Васіної, Н. Волкової,

О. Головахи, Т. Дробишевої, Н. Журавльової, С. Зуєвої, Б. Круглова, Л. Радіної, В. Сайко, В. Хащенко, О. Чернової, О. Шорохової, і багатьох інших). Науковці, зокрема, відзначають, що юнацький вік є періодом інтенсивного формування ціннісних орієнтацій, які суттєво впливають на становлення характеру і особистості в цілому. Більше того, стверджується (Н. Волкова, В. Єрмоленко, Б. Круглов, О. Шаров та ін.), що юнацький вік сенситивний для утворення ціннісних орієнтацій як стійкої властивості особистості, що сприяє становленню світогляду. Це пов'язано це з появою на даному віковому етапі необхідних для формування ціннісних орієнтацій передумов: оволодіння понятійним мисленням, накопичення деякого достатнього морального досвіду, набуття певного соціального стану. Переважна більшість учених вважають, що «базові цінності ... формуються в період так званої первинної соціалізації суб'єкта, до 18 років», а потім залишаються досить стабільними, зазнаючи істотні зміни лише в кризові періоди життя суб'єкта і його соціального середовища [2, с. 14].

У низці наукових праць вітчизняних учених вивчалися роль ціннісних орієнтацій у контексті окресленої проблеми точніше у механізмі соціальної регуляції поведінки і діяльності (М. Бобнєва, Є. Дорофєєв, О. Зотова, Е. Фюльбер, О. Шаров), взаємозв'язок ціннісних орієнтацій з професійною спрямованістю особистості (В. Калашніков, В. Куніцина, Е. Раушенбах, Н. Нестерова Л. Радіна), і професійним самовизначенням особистості (С. Зуєва); динаміка ЦО в структурі особистісних характеристик школярів і студентів (Н. Волкова, Т. Дробишева, В. Рибалко); вплив ціннісних орієнтацій на регуляцію взаємин в контактних групах (Р. Алішаускене, Л. Сулейманова, М. Шевандрін); вплив ціннісних орієнтацій на мотивацію професійної (Л. Хабаєва), навчальної (А. Саїтов, Н. Нестеров), інтерес до спортивної діяльності (Є. Тарасов) старшокласників і студентів.

У багатьох дослідженнях, автори розглядають детермінацію системи ціннісних орієнтацій одночасно із зовнішніми (характер або умови навчання

(становлення) особистості) і внутрішніми чинниками.

На рівні аналізу ціннісних орієнтацій як елементів психіки особистості виникає додатково проблема взаємин ціннісних орієнтацій з іншими особистісними підструктурами. Окремі дослідники (Н. Волкова, Є. Ільїн, Г. Бабушкін, Є. Борисова, Н. Касаткіна та ін.), вважаючи, що детерміністський підхід у вивченні психологічних явищ органічно зливається з особистісним підходом, в якості внутрішніх детермінант розглядають: інтелектуальні здібності, інтернальність, самооцінку, мотивацію досягнення, «узагальнену характеристику особистості», характер, темперамент, самосвідомість та ін. (Н. Волкова, Н. Касаткіна). Отже, вирішення проблеми взаємин системи детермінант має досягатися на основі системного підходу, котрий передбачає розмаїття джерел і рушійних сил психічного розвитку людини, яке завжди пов'язане з системою протиріч (між різними властивостями, рівнями, підставами, факторами і т. ін.) і передбачає різні шляхи їх розв'язання. [3, с.8].

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Ми вважаємо за доцільне керуватися у своєму дослідженні ціннісних орієнтацій особистості теоретичною концепцією «про єдність особистості в її взаємодії із світом» С. Рубінштейна. Тобто, розглядати більш складну систему детермінант, де крім позначеної внутрішньої і зовнішньої детермінації, ціннісні орієнтації особистості самі обумовлюють свою детермінацію (вибір значущих інших особистостей здійснює, керуючись власною системою ціннісних орієнтацій, однак при цьому значимі інші, їх передбачувані судження і погляди, цінності і цілі стають орієнтиром, точкою відліку, від якої буде будуватися ціннісна система особистості).

Динамічний аспект вивчення ціннісних орієнтацій особистості передбачає розгляд процесу їх формування і зміни під впливом різних факторів, провідним серед яких є особистісний соціально-психологічний простір. Особлива динаміка буде викликана значимістю нових систем поглядів, ідеалів, моделей поведінки і відносин з людьми, демонстрованих новими значущими іншими і реструктуризацією особистісного

соціально-психологічного простору. Особливості його змін визначають вид трансформованої системи ціннісних орієнтацій, різний її стан, ступінь сформованості, стійкість, гармонійність, типовість і т. ін.

На однакову думку дослідників, що займаються проблемою ціннісних орієнтацій, незважаючи на специфіку підходів до неї, система ціннісних орієнтацій багато в чому визначає формування особистості людини. Характеристики системи ціннісних орієнтацій особистості, механізми їх формування і засвоєння, їх динаміка перебувають у числі проблем, підвищений інтерес до яких відстежується вже не одне десятиліття.

Ми визначаємо «ціннісні орієнтації» як складний соціально-психологічний феномен, що характеризує спрямованість свідомості на систему цілей, в ім'я яких діє особистість і способів їх досягнення, що виражаються у формуванні особистісних якостей, що визначає загальний підхід людини до світу, до себе, зумовлює зміст і напрям особистісних виборів, позицій, учинків. Змістовно-сміслові характеристики системи ціннісних орієнтацій пов'язані із змістовною стороною спрямованості особистості і з системою її життєвих сенсів, що відображають міру складності внутрішнього світу, визначають особистісні вибори і, відповідно, зміст сформованого на їх основі особистісного соціально-психологічного простору.

Динамічний аспект вивчення ціннісних орієнтацій особистості передбачає розгляд їх змін під впливом різних факторів, найважливішим з яких є її соціально-психологічний простір, яке особливо інтенсивно змінюється в юнацькому віці. Саме в цей віковий період різні форми і види самовизначення здійснюються як єдиний процес, що викликає якісну перебудову елементів і зв'язків в особистісному соціально-психологічному просторі, при одночасному введенні в нього нових елементів - образів значущих інших з нового соціального оточення, з їх трансльованими життєвими принципами, установками, смислами, цінностями, ідеалами і т. ін.

Аналіз показав наявність великої кількості досліджень, в яких ціннісні

орієнтації розглядаються як визначальний фактор. Однак, слід зауважити, що існує низка наукових робіт, в яких вивчається вплив різних факторів на саму систему ціннісних орієнтацій особистості. Окрім того, необхідно зазначити, що деякі дослідження присвячені вивченню обумовленості ціннісних орієнтацій внутрішніми і зовнішніми факторами. На жаль, далеко не всі результати можна порівняти між собою, оскільки різні автори розглядають феномен ціннісних орієнтацій з позицій різних психологічних напрямків і підходів. На нашу думку, проблема ціннісних орієнтацій, повинна бути вирішена з позицій найбільш загального – системного підходу до вивчення особистості як суб'єкта і як індивідуальності, що виражає найбільш прогресивну тенденцію сучасної науки.

На основі системного підходу враховуючи модуси психічного – багатовимірність, багатоплановість, багаторівневість, що виражають множинність детермінант ціннісних орієнтацій, можна зробити висновок, ціннісні орієнтації особистості багато в чому зумовлюють процес свого формування. Оскільки саме вони визначають особливості побудови особистістю свого соціально-психологічного простору, забезпечуючи різномірний вплив на розподіл його елементів, специфіку компонентів і т. ін. Разом з тим, слід підкреслити, що даний простір згодом обумовлює спрямованість інтересів, системи поглядів, ідеалів, ціннісних та життєвих орієнтирів особистості. Отже, при вивченні динаміки ціннісних орієнтацій особистості слід вважати не так багаторівневість, скільки на системність їх детермінації.

З метою з'ясування сутності досліджуваної проблеми, постановки дослідницьких завдань, визначення дослідницького інструментарію було організовано пілотне дослідження особливостей змістовно-сміслових та структурно-динамічних характеристик системи ціннісних орієнтацій особистості в юнацькому віці. Дослідження проводилося на вибірці, до складу якої увійшли учні (юнаки та дівчата) 10-11 класів середньої школи, всього 122 особи. Старшокласники відрізнялися між собою віком і професійною спрямованістю навчання: вони навчалися в класах гуманітарного, фізико-

математичного і медичного профілю. Відмінності між учнями зумовлювалися тим, що, незважаючи на однаковий вік, вони перебували на різних стадіях професійного становлення. Одні учні (в класах гуманітарного та фізико-математичного профілю) лише поглиблено вивчали спеціальні предмети, в той час як школярі з медичного класу періодично проходили короткострокове навчання за спеціальною програмою, що включає практичні заняття в лікувальних та інших установах при медичному університеті. У результаті такого входження в процес професіоналізації, учні медичних класів виявлялися на більш високому рівні професійного становлення – на стадії навчання, освоєння професії і включення в професійне середовище. Входячи в нове соціальне середовище, вони виявлялися включеними в опосередковані спрямованістю на професію відносини.

Пілотне дослідження показало, що в структурі особистості учнів медичного профілю є відмінності, пов'язані з включенням в нові професійно опосередковані відносини в новому середовищі, що вплинуло на формування у них певного типу ціннісних орієнтацій. Так систему ціннісних орієнтацій учнів математичного класу відрізняла більш висока позиція в ранговій структурі цінностей-засобів, в порівнянні з цінностями – цілями. В інших класах значно домінували цінності термінального характеру ($p < 0,05$ за критерієм і Манна-Уїтні), причому, найбільш яскраво термінальний компонент виражений у гуманітаріїв ($p < 0,01$). Відповідно до особливостей змістовних блоків базових інструментальних цінностей учнів 10-х та 11-х класів виявлено, що вони орієнтовані на досягнення цілей (термінальних) за допомогою різних засобів (самореалізації, самоствердження та ін.) Відмінності у цінностях у різних класах значимі ($p < 0,05$ за критерієм Хг2 Фрідмана). Аналіз результатів дослідження виявив виражену своєрідність особистісних властивостей у представників різних типів ціннісних орієнтацій, засвідчив стійкі для дослідженого вікового інтервалу статеві відмінності в характері зв'язків між ціннісними орієнтаціями та особистісними характеристиками, проілюстрував достовірні відмінності в ціннісних орієнтаціях респондентів з різною професійною спрямованістю.

Питання психології

Вибірку склали 122 школяра, 149 студентів коледжу (142 юнака і 129 дівчат). Вік учнів при первинному обстеженні був 15-16 років, при повторному – 16-17 років. Дослідження проводилося за квазіекспериментальним планом для двох нееквівалентних груп. Контрольна і експериментальна групи вирівняні за статтю, віком та рівнем інтелекту.

На першому етапі, у відповідності з програмою дослідження, були визначені характер і ступінь переваги різних категорій інших особистістю. З цією метою були перераховані кожним з учнів значимі, інші були ним проранжовані за ступенем значущості та віднесені до відповідних категорій. Крім того, учнями були дані розгорнуті відповіді – характеристики на запитання: «У чому полягає значущість кожного з них для Вас?» Отримані дані піддавалися контент-аналізу і частотному аналізу.

За результатами дослідження безумовний пріоритет був відданий батькам (таблиця 1): першою за значущістю 70,5% юнаків і 74,3% дівчат назвали маму, тому

що вона «дала життя», «дбає», «годує, напуває», «хвилюється за мене», «опікає», «робить для мене все»; тато є найбільш значущим для 18,0% юнаків і 6,6 % дівчат. Він служить «опорою», «захищає», «вчить життя», «забезпечує», «дає чоловічі поради» тощо

Бабуся (1,1% і 4,4%) «виростила», «доглядає», «з нею тепло і добре», вона «завжди зрозуміє і пробачить». Люди, що забезпечують добробут індивіда, закономірно стають значущими для нього. Значимість дідуся (він на першому місці тільки у дівчат-студенток коледжу в 2,5% випадків) проявляється в іншому: він «бере на виставки», «допомагає вибрати напрям у житті», «я його поважаю», «дорожу ним» і т. п.

Слід зауважити, що згідно з теоретичною моделлю Е. Еріксона, котрий описав послідовну зміну референтних фігур на різних стадіях життєвого циклу, до юнацького віку особистісний соціально-психологічний простір закономірно повинен сформуватися у такому складі елементів, який і був отриманий нами емпіричним шляхом.

Література

1. Аникаева Т. В. Образовательная среда школы как условие профессионального самоопределения старшеклассников / Т. В. Аникаева: Дисс. к.пед.н. - СПб., 2001. – 22 с.
2. Кибизова Э. Э. Этносоциальные ценности у представителей разных поколений / Э. Э. Кибизова : Автореф. дис. канд. психол. наук, - СПб., 1999. – 20 с.
3. Ломов Б. Ф. Проблема личности в психологии / Б. Ф. Ломов // Методологические и теоретические проблемы психологии. - М., 1984. - С. 289-331.
4. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. / С. Л. Рубинштейн. - СПб, 2003. - С.282-427.
5. Сергиенко Е. А. Зрелость: молярный или модулярный подход? // Феномен и категория зрелости в психологии / Отв.ред. А. Л. Журавлев, Е. А. Сергиенко. - М.:Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. - С. 13-28.
6. Якобсон П. М. Психологические компоненты и критерии становления зрелой личности / П. М. Якобсон // Психологический журнал, 1981, №4. С.142-147.

Komar T., candidate of psychological sciences, associate Professor

Komar T., student of the State academy

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF FORMING OF VALUES OF FUTURE SPECIALISTS ARE SUBSTANTIAL PRE-CONDITION OF PROFESSIONAL MATURITY OF PERSONALITY

The article is based on analysis of research defines the role of value orientations, social and psychological environment of the individual in the process of becoming a professional maturity during training in high school. In basis of creation of that or other as educational environments fixed and different valued-semantic dominants (in a school environment is a receipt of universal middle education and successful completion of school, in educational-professional is a successful capture by a profession and included in a professional environment) which have influence on perception of the world, itself in the world and on independent elections of external relations. Plugged in the system of social relations in mikro- and macroenvironment personalty can be examined as a product of these relations. But a social environment, to our opinion, quick shows by itself a source, «feeds» general development of personality, but not factor which determines its conduct directly.

Keywords: professional maturity of personality, social and psychological space personality, values, professionalism.